

Változó könyvészeti előképek a digitalizáció szemszögéből: Gutenberg-átértelmezések, avantgard könyvmegújító törekvések e-könyves nézőpontból

A Gutenberg-életmű értelmezése koronként változik, azzal összefüggésben, hogy milyen átalakuláson megy át éppen a nyomtatott kiadványok világa. Természetes, hogy másként látták a szerepét a nyomtatott könyv első évszázadaiban, majd a tömegkönyv korszakában, és ma, az elektronikus könyv virtualitásában, egy olyan globális rendszerben, amelyben gyakorlatilag a Gutenbergi életmű – formai értelemben – nem is meghatározó, hiszen a mű nem kerül fizikai legyártásra. Gutenberg, mint a betűkultúra, ennek nyomán az írott művelődés kiemelkedő egyénisége megkerülhetetlen az e-book szellemi és technikai környezetében is. Érthető azonban, hogy az e-könyvészet szempontjából Gutenberg nem technikai feltalálóként érdekes és izgalmas, hanem mint újító, mint olyan nagy hatású személyiség, aki képes volt változásokat előidézni egy korábbi, több évszázados, akár évezredes szisztémában.

Gutenberg az üzletember, folyamatmenedzser, szoftvertervező

A Gutenberg örökséget újraértelmezni – az adott kor tendenciáinak hatására – nem szokatlan és hagyományok nélküli. Kner Imre 1928-ban, szinte mai szemlélettel, határozottan rávilágít arra, hogy Gutenberg lényegében nem újító, hanem igazából – informatikai szerveződést tükröző szóval – projektmenedzser volt. Rögzíti: „Gutenberg találmányának lényegét a köztudat általában a betűk mozgathatóságában látja, holott az ő óriási érdeme az, hogy egy egész komplikált mesterség minden folyamatát kieszelte, és az összes kapcsolatos problémákat úgy oldotta meg, hogy a betűmetszés, matricakészítés, betűöntés, a szedés és nyomtatás technikája és maga a nyomtatósajtó is több mint háromszáz esztendőn keresztül szinte változás nélkül szolgálhatták az emberiséget.”¹

Fitz József könyvtörténész 1940-ben egy megint más Gutenberget állít elénk, mint amit általában ismerünk. Ő már Gutenbergben nem csak a folyamat-menedzsert emeli ki, hanem az üzletemberi képességeket is. [Gutenberg] „kigondoló, szervező egyéniség, aki eréllyel intézkedik, de nem vesz részt kézimunkákban...Az adósságait soha fizetni nem tudó szegény feltaláló helyett nagysikerű üzletember tűnik elénk, aki a 42 soros Biblia kiadása és értékesítése után többszáz forintnyi évjáradék birtokában nyugalomba vonul.”²

És hogyan látja Gutenberget ma, a digitális könyvbirodalmak korában, a jelen könyv-teoretikusa? Jeff Jarvis *Gutenberg, the Geek* című esszéjében nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Gutenberg igazából egy ütöképes szoftver-menedzser, az első tech-

nológiai vállalkozó volt. Az írásmű a hardver, a nyomtatás a szoftver. A tartalom kész volt már ezredrévek óta, csak éppen nem volt hatékony rendszer, amely képes volt elérhetővé tenni a tudásbázist. Közvetve: a személyi számítógépek szempontjából korai informatikai időszakban már felmerült egy hasonló párhuzam. Ez esetben azonban olyan értelmezési kísérlet történt, amelyben az írás maga tekinthető szoftver-operációs rendszernek. Kulcsár-Szabó Zoltán így következtet: „*Ezért, az aktuális médiaelméleti diskurzus állását követve, egyenesen úgy is lehetne fogalmazni, hogy ebben az értelemben az ábécé vagy akár a kézírás is szoftverek. A lírai nyelv – függetlenül attól, hogy számítógépek vagy élő gépek „generálják” – maga is elkerülhetetlenül egyfajta szoftverként kell, hogy értsen vagy inszcenirozza magát.*”³

Jarvis érdekesen, de originálisan következtet: „*Mikor Gutenberg kénytelen volt tudomásul venni, hogy találmánya és módszertana csalárd módon az őt kihasználó társai kezébe került, lépéseket tett annak érdekében, hogy a nyomtatás szabadon elérhető technikává váljon, mai szóval, nyílt forráskódú üzletmenet legyen. Olyan ez, mintha Gutenberg a cégfilozófiáját Apple-megközelítésről a Google kultúrára váltotta volna fel, a zárt iOS helyett a kötetlen Androidot kínálta.*”⁴ Jarvis azt ajánlja, hogy az informatikai fejlesztések globális központját, a hírneves kaliforniai Szilikion-völgyet Gutenberg „védőszentsége” alá kellene helyezni. Igazából így lehetne méltó emléket állítani a nagy életműnek.

E-könyv és az avantgárd könyvújító törekvései

A XX. század elején az avantgárd művészeti és irodalmi mozgalmak – lendületes formabontó kísérletek mellett – belekaptak magának a könyvnek, mint szövegtérnek – felfogásuk szerint, mint merev, kötött kulturális architektúrának – a megújításába is. Kiáltványok és programnyilatkozatok sokaságában – ki kell emelnünk Sirató Károly több világrész művészeinek aláírásával, Párizsban kiadott Dimenzionista manifesztumát⁵ – vizionálták az „Új Könyvet”, amelyben sok helyütt már megjelenik az elektronika is, mint a jövő művészetének formálója. Természetesen még nem digitalizációs technikaként, hiszen távol esik még ettől a kortól a számítógép megjelenése és elterjedése, az Internetről nem is szólva. Életre keltik a villanyverset, ami nem más, mint a neontranszparensok befogása a költészet világába. A könyvújítók alaktalan sorok nyomasztóan egyirányú szövedékének tekintik a papírost. Ezzel szemben olyan területet keresnek, ahol a mondatok és szavak elhelyezése építő jelentőséget nyer. Ki is mondják: a „Pont-embernek” plusz dimenziókat kell keresnie, tanulja meg az „elektron-nyelvtant”. A „jelen-mérgezésben” fuldokló embernek számnyelvtanú, elektronikus vitapartner szeretnének. Sirató Károly Az Űr-Gilgames című versében⁶ (1927) szinte megjövendölte az e-book-eszköz-hangulatot. Az új olvasó emberrel így fogalmaz: „*Elektron-pihe-párna pattog a feje alatt. Mélyudata: képletsor-foxtrott. Logaritmusban álmodik.*” Valóban él ma a vers víziója? Közel száz évvel a költemény keletkezése után, az elektronika korában, újra ezekről a kérdésekről gondolkozunk. De már a szükséges technika birtokában, az e-könyv valóságában.

Irodalomtörténet unikum, egyben izgalmas e-könyv esztétikai előzmény – ihletett természettudományos beáramlás a lírai világba – az a tényszerűség, hogy milyen kiemelten foglalkoztak az avantgárd írók saját koruk technikai vívmányaival: a motorizáció, az elektronika életmód alakító hatásaival. A villamos energiára épülő új eszközök távlatai a megújuló irodalmi törekvések pezsdítő témáivá váltak. Sokat reméltek az igéző, újdonságszámba menő gépezetektől! Ma kezünkben tartjuk a legmerészebb álmaik megvalósulását. Visszatekintve az avantgárd alkotók utópiáira, birtokában ábrándjaik futurisztikus masináinak is, felmerül a kérdés: a számítógépes textkultúra valóban kínál-e lényegi változást a fogalmazásban, gondolatértésben, tudáskezelésben, úgy, miképp hajdan elképzelték a kezdeti elektronika korában? Formailag természetesen igen, de tartalmilag?

Használjuk-e a tenyérnyi életgépeket, a tableteket, e-bookokat annak, aminek a múlt század elején az irodalom-újítók álmodták: „ok-fokmérő készülékek”-nek? Szinte hozzászól a témához Kassák Lajos, a magyar avantgárd leginkább ismert és máig olvasott szerzője, egy 1926-os kiáltványában⁷: „*Nem az eldologiasodást, hanem a dolgok használhatóságát akarjuk.*” A mai e-könyvszét viták éppen ebben a gondolkörben mozognak. Az e-könyv eszköz, az e-reader, az e-book mechanika hová fejlődjön: számítógépszerű tabletté formálódjon, azaz „eldologiasodjon” vagy maradjon Kindle-kategóriájú, olvasó masina, azaz (bölcsészeti értelemben) „használható dolog”?

Az e-könyv és az avantgárd kapcsolatának egy másik regisztere a szöveg megjelenítés digitális formációinak elemzése körül bontakozik ki. Az e-book más közlési technikákkal lép az olvasó elé, mint a print könyv, ez nyilvánvaló. A legszembetűnőbb differencia a szöveg megterhelése – más oldalról nézve gazdagítása – elágazásokat jelentő linkekkel. Az olvasó a lineáris, szerző irányította gondolatmenetről letérhet. És nem csak a linkek nyomán, amelyek további – szótárak, lexikonok, más kapcsolódó írások – szövegelemekhez vezetnek, hanem a beszúrt videók, hanganyagok, infografikák, játékelemek jelenléte következtében is. Létrejön a hipertext, az adott pályán a befogadót nem végigvezető, hanem dinamikusan orientáló gépi matéria.

A hipertext definíciója magyar kutatótól: „*A hipertext olyan, linkeket tartalmazó, általában digitálisan rögzített szöveg, mely szakít a linearitással, elágazik és hiperreferenciái révén választási lehetőséget kínál az olvasónak, miközben interaktivitást vár el tőle.*”⁸

A print előzményekhez kapcsolódóan is meghatározható a hipertext fogalma (médiális kibővítés): „*A nyomdai kiadványban a sorok megtartják, hordozzák a tartalmat, de nem szervezik. Az e-book menedzseli a szöveget. Ez az újítás az, ami végtelen tartalékokkal rendelkezik. A betűk láncolatát megtöri a kép, a videó, a játék. A könyvlátásmódot felvált(hat)ja a tartalomösszpontosítás, adatfókuszálás, a keresett témakör összefüggéseit feltáró dinamikus felületirányítás. A webhivatkozások, referenzáttételek, képi-zenei-filmes bemozgatások felbontják a megszokott szövegtömböket. Az ismeretszerzés tényszerűsége mellett megjelenik a kutatás élményszerűsége.*”⁹

A hipertext a szövegben való létesítő jellegű előrehaladást nyújtja, feloldva a szerző által kínált tartalom szerkezeti hierarchiát. Mindez jelenleg többnyire csak elemeiben, részekre bontottan igaz. Még akkor is, ha az e-text, általánosabban értelmezve: a könyv-applikáció hatásmechanizmusa egyre inkább a szerző – mű – hagyomány bejáratott szisztémája helyett a szöveg – diskurzus – kultúra¹⁰ hármására épül. E-könyves elfogultság lenne azonban, ha az informatika belépéshez, térhódításhoz kötnénk kizárólag a tartalom-prezentáció polifóniájának kialakulását. A nyomtatott korszakban is voltak előképei a hipertextnek. Ide sorolhatók a lábjegyzetek, idézések rendszerei, beszűrésok, indexálások, mutatók, bibliográfiák, összefoglaló néven intertext elemek. Ami új fejlemény, hogy a digitális szöveg módszertanának, a hipertext-kultúrának az előzményeit egyre gyakrabban találják meg a téma kutatói nem másban, mint az avantgárd szöveg-kezelési elgondolásokban. „*A szöveg lineáris szerkezetének lebontása, azaz a hipertext-szerű mű-konstrukció tulajdonképpen a XIX. század végéhez köthető kísérleti irodalom tradíciójához tartozik: a szürrealizmushoz, dadaizmushoz, képvers-alkotásokhoz*” – állapítja meg a David Bolter – Michael Joyce szerzőpáros. Így fogalmazzák meg a tételüket: „*Az avantgárd szerzők célja az volt, hogy szakítsanak a hagyományos olvasó beidegződésekkel, azzal a text-befogadási rutinnal, amely lépésről lépésre halad a szöveg struktúrájában. Ebben az értelemben a mai hipertext nem más, mint a természetes kiérlelődése az avantgárd egykori újító kezdeményezéseinek, a XX. század kezdetéhez kötődő modernizmus tradíciójának átültetése a jelen médiumaiba.*”¹¹

„*Volt egyszer a könyv... Olvasás az elektronikus időkben*”¹² címmel publikálta Andrew Piper, az University of Chicago német és európai irodalom professzora az e-book és a print tartalom párhuzamosságait taglaló esszéjét. A nyomtatott könyvet, nem mint

múzeumba való régiséget tárgyalja, hanem éppen arra élezi ki a mondanivalóját, hogy a könyv történetében könnyen találunk párhuzamokat a mai helyzetre is, a digitális átalakulás problémáira. Nem érdemes tehát máshol keresgelnünk az elektronikus olvasás megértéséhez másutt, mint éppen a print könyv történetének fordulópontjai környékén. Ami a könyvvel most történik a digitalizáció korában, már megtörtént egyszer bizonyára a leírt szó történetében. Csak kutakodni kell a nagy írás prezentációk váltásainak korszakában. Úgy vélem, az avantgárd könyvkísérletezések tanulmányozása segíthet megérteni az e-book tartalmi és formai újításait.

További irodalom:

Dragon Zoltán: Az írás algoritmikus foka. In: Irodalomismeret, 2014. 1. sz. 64-72. old.

Gács Anna: Hipertext, hipermédia. In: Szabadbölcse-szet. ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, 2006. [Elektronikus Dokumentum] Elérhetőség: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=39

Kerekes Pál: Jersze elektronikusan is: könyvtendenciák, e-book dimenziók. In: Korunk, 2015. (26. évf.) 1 sz. 98-106. old.

Kerekes Pál – Kiszl Péter: E-book krónika: fejezetek az elektronikus könyv történetéből. In: Korunk, 2014. (25. évf.) 10. sz. 15-26. old.

Kerekes Pál – Kiszl Péter – Takács Dániel: E-könyvészet. A digitális könyvkultúra alapvonásai. Budapest, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, 2013. 310 old.

Kulcsár Szabó Ernő: A „befejezett” műalkotás – a befogadás illúziója és az olvasás retorikája között. In: Irodalom és hermeneutika. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 224-233. old.

Kulcsár Szabó Ernő: Az elidegenített nyelv beszéde. Az avantgarde hagyomány kérdéséhez In: Szöveg – médialitás – filológia. Költésztörténet és kulturalitás a modernségben. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 179-196. old.

Kulcsár-Szabó Zoltán: Filológia az irodalom előtt? In: Irodalomtörténet, 2008. (39. (89.) évf.) 3. sz. 323-346. old.

Szűts Zoltán: Szellem a gépben. Hálózati irodalomtudomány. [elektronikus könyv] NÉRO sorozat 10. szám. Budapest, 2015. Kossuth Kiadó. ISBN: 9789630982528

Jegyzetek

¹ Kner Imre: A könyv művészet. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1972. 154. old.

² Fitz József: Gutenberg. Budapest, 1940, Hungária. 92. old.

³ Kulcsár-Szabó Zoltán: Író gépek. In: Irodalomtörténet, 2006. (37. évf.) 2. sz. 143-161 old.

⁴ Jeff Jarvis: Gutenberg the Geek. History's First Technology Entrepreneur and Silicon Valley's Patron Saint. Kindle Editions, 2012.

⁵ Tamkó Sirató károly: A Vízöntő-kor hajnalán. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. 209-211 old.

⁶ u.o. 205. old.

⁷ Kassák Lajos: Az új művészet él. Kolozsvár – Cluj, Korunk kiadás, 1926. Korunk könyvtára sorozat. 18. old.

⁸ Szűts Zoltán: A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe. Budapest, Osiris Kiadó, 2013. 66. old.

⁹ Kerekes Pál: Jersze elektronikusan is: könyvtendenciák, e-book dimenziók. In: Korunk, 2015. (26. évf.) 1 sz. 98-106. old.

¹⁰ Kulcsár-Szabó Zoltán: Intertextualitás: létmód vagy funkció? In: 1995. (26. (76.) évf.) 4. sz. 495-541. old.

¹¹ Bolter, David – Joyce, Michael: Hypertext and Creative Writing. In: HYPERTEXT '87. Proceedings of the ACM conference on Hypertext. Pages 41-50. Elérhetőség: <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=317431>

¹² Piper, Andrew: Book Was There: Reading in Electronic Times. University of Chicago Press, 2013. 208 old.

Kerekes Pál

címzetes egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Könyvtár- és Információtudományi Intézet